

Etika vědy v kontextu institucionalizace vědeckého poznání

Jelena Petrucijová – Jaromír Feber

Univerzita Palackého v Olomouci, CZ

Trnavská univerzita v Trnave, SR

PETRUCIJOVÁ, J. – FEBER, J.: The Ethics of Science in Context of Institutionalization of the Scientific Knowledge
Philosophica Critica, vol. 7, 2021, no. 1, ISSN 1339-8970, pp. 48-62.

The study is devoted to issues of ethics of science as a normative theory. Based on the reflection of the morality of science, it formulates and justifies the moral norms by which scientific knowledge should be guided. Moral norms are divided into three groups: general moral norms applied to the field of science, special norms valid only in the field of science, and moral norms specific to a certain field. The authors define the moral responsibility of the individual scientist and point out the danger of the so-called banal evil, which arises when heteronomous applied ethics is abstracted from the general moral space. The authors argue that the heteronomous morality of science, which is oriented towards the fulfillment of the purpose of scientific knowledge, should be subordinated to an autonomous morality, which is not oriented towards a partial purpose, but towards the value of the general moral good.

Keywords: Ethics of science – Heteronomous morality – Autonomous morality – Moral norms – Institutionalization of science – Moral responsibility.

Úvod

Je obecným trendem vývoje civilizované společnosti, že dochází k postupnému překonávání živelnosti a chaosu tím, že činnosti, které jsou ve společnosti považované za žádoucí a důležité, nabývají organizovaný neboli institucionální charakter. Součástí institucionalizace je i morální regulace pomocí příslušných morálních norem.

Při posuzování lidské činnosti z hlediska morálky je nutné zohlednit, že každé lidské jednání vždy sleduje určitý specifický účel a jako takové

spadá do oblasti „heteronomní morálky“, která formuluje normy regulující jednání ve specifické oblasti. Prostor heteronomní morálky je určen a vymezen účelem daného specializovaného jednání. Vzniká tak relativní morální prostor, který byl vyčleněn z univerzálního morálního prostoru prostřednictvím dílčího účelu, který daná činnost sleduje. Je rozumné opírat heteronomní morálku o etiku utilitarismu, protože v dílčích činnostech je oprávněná jistá aplikace základního principu utilitarismu, kterým je racionální kalkul směřující k maximalizaci užítku (Feber, Petrucijová 2013, 73-87). Zároveň by však racionální kalkul neměl úplně rušit obecně platnou morálku. Každé specializované jednání je zároveň součástí obecného morálního prostoru, ve kterém by měly platit obecné hodnoty a normy.

Souhrn norem a hodnot, kterými se jakákoli instituce řídí, lze považovat za morálku instituce. Ta je důležitým prvkem společenské disciplíny umožňující kolektivní činnost. Morálka instituce má instrumentální charakter, protože je prostředkem naplnění cíle (účelu) dané instituce. L. Pratchett však v této souvislosti upozorňuje na zásadní morální problém. Institucionalizaci morálního rozhodování lze interpretovat jako jev ve své podstatě nemravný, protože tím, že instituce nabízí etický rámec jednání jednotlivých zaměstnanců, „současně je tím však zprošťují morální a etické odpovědnosti za jejich chování“ (Pratchett 2003, s. 145).

V naší studii se věnujeme etice vědy. Etika vědy je aplikovaná etika, která se zaměřuje na důležitou specializovanou oblast lidské činnosti, kterou je vědecké poznání. Reflektuje morálku vědy a jako normativní teorie se snaží zformulovat a zdůvodnit morální normy, kterými by se vědecké poznání mělo řídit. Naším cílem je jednak systematičtěji vyložit normativní jádro etiky vědy, ale zároveň poukázat na nebezpečí vzniku tzv. banálního zla, které vzniká, když se heteronomní aplikovaná etika abstrahuje od obecného morálního prostoru. Zkušenost vzniku banálního zla zdůvodňuje nutnost propojit při budování aplikované etiky vědy speciální morální normy regulující jednání v dané dílčí oblasti společenského života s obecnými morálními hodnotami. Za inspirativní při stanovení obecné hodnoty morálního dobra považujeme etiku I. Kanta.

Institucionalizace vědy

Vědecké poznání se stává základní podmínkou rozvoje moderní společnosti, a společnost má proto zájem na zvyšování produkce vědeckých poznatků. To předpokládá zapojení se do této specifické oblasti lidské činnosti většího množství lidí, jednak těch, kteří jsou schopni vytvářet nové poznatky (vědci v užším slova smyslu), ale také těch, kteří jsou schopni vědecké poznatky aplikovat na konkrétní oblasti lidské činnosti a následně

je realizovat v praxi. Množství a kvalita vědeckých poznatků je cílovou hodnotou (étos vědy), které má být v této oblasti činnosti dosaženo.¹

Společenský charakter vědy zahrnuje několik dílčích aspektů a implikuje řadu důsledků, které mají pro adekvátní pochopení vědy zásadní význam:

1. Aby mohli vědci spolupracovat, musí si rozumět, aby si mohli rozumět, musí se shodnout na určitých základních předpokladech vlastní vědecké práce – především na uznávané metodologii a platných teoriích, a také na používaném jazyce.
2. Aby se do kolektivní vědecké činnosti mohli zapojovat stále více nových lidí, musí být zajištěn systém vědecké přípravy. Ten probíhá hlavně na univerzitách, jejichž činnost je nutné do jisté míry unifikovat, aby se zajistila co nejširší (i mezinárodní) spolupráce. Jinými slovy je potřeba se shodnout na klíčových kompetencích (tj. na základních poznacích daného oboru), které má univerzita poskytovat a které mají mít obecnou platnost.
3. Aby byla zajištěna širší vědecká spolupráce, musí být vybudován systém vědecké komunikace. Ta probíhá především na úrovni psaní a studia odborných publikací.
4. Aby byla zajištěna součinnost kolektivního úsilí mnoha vědců a dosaženo větší efektivity a produktivity vědeckého poznání, je nutné zajistit odpovídající řízení. Jednotlivé vědecké instituce (vědecké ústavy, univerzity) řídí vědecké poznání, které dnes již nemá charakter individuálního badání, ale je organizovanou profesionální činností.
5. Aby se vědecké poznání zapojilo do širšího systému společenské dělby práce a její výsledky tak mohly být prakticky využívány, je nutné vědu částečně podřídit širší společnosti. Ta je reprezentována státem, který ovlivňuje činnost vědeckých institucí především prostřednictvím systému financování a udělování akreditací.²

¹ Vycházíme z pojetí vědy, které bylo zformováno již v období novověku: věda produkuje nové poznatky, které mohou/mají být následně aplikovány, tj. má epistemologické a praktické cíle. Podle názoru H. Longinové věda poskytuje sociálně hodnotnou produkci a služby. Vědci označují tuto produkci a služby za cíle vědy (Longino 1990). Při čemž Resnik definuje cíl vědy jako konečný výsledek nebo výsledek hledání, ne nutně vždy dosažený jednotlivci nebo skupinami... „Při přemýšlení o cílech vědy musíme rozlišovat mezi cíli tradiční, akademické vědy (nebo vědy simpliciter) a cíli věd praktikovaných v neakademickém prostředí, např. průmyslová nebo vojenská věda...“ (Resnik 1998, 35).

² Existují různá pojetí podstaty a role sociální dimenze vědecké činnosti, což ale není hlavním tématem tohoto článku. Přehled různých koncepcí uvádí H. Longino (Longino 2019).

Ukazuje se, že věda je společenským jevem, který je pouze relativně autonomním myšlenkovým (poznávacím) procesem s vlastní logikou. Sociální charakter vědeckého poznání předpokládá nutnost dosažení určité shody jak uvnitř vědecké obce, tak i ve vztahu k širší společnosti. Jinými slovy současná věda má konvenční charakter (Feber 2000, 151-156). Způsob, jak dnes vědu chápeme, jak ji rozvíjíme a v konečném důsledku i jak pojímáme vědeckou pravdu jako žádoucí cíl vědeckého poznání, je určitou dobovou konvencí. Právě sdílení určitých společných pravidel, která se týkají nejen profesních vztahů mezi vědci, ale i používané metodologie, obecně uznávaných teorií, ale vůbec i celkového chápání vědecké racionality jako určitého ve vědě přípustného způsobu uvažování, je nutnou podmínkou konzistentního rozvoje vědeckého poznání jako kolektivní aktivity. Právě sdílení určitých konvencí konstituuje současnou vědu jako specifický druh poznávací aktivity.

V koncepci R. Mertona je věda vymezena jako sociální institut, cílem kterého je růst ověřeného, tj. vědeckého poznání. Základní charakteristikou vědeckého institutu je étos vědy, tj. souhrn norem a hodnot, které umožňují kontrolovat a hodnotit přínos jednotlivých vědců ve vědě, čímž se stimuluje její rozvoj (Merton 1968). Instituce vědy představuje normativně obecný aspekt vědeckého poznání, který je v určitém rozporu s aspektem individuálně osobnostním. První znamená intersubjektivně zadaný rámec, druhý naopak tvůrčí počátek poznání. Institucionální struktury nemohou zřejmě určovat samotný výzkumný proces, ale tvoří jeho nutný předpoklad.

G. Holton ve své „tematické analýze vědy“ v této souvislosti charakterizuje výsledek vědeckého poznání jako „událost“, ve které se protínají tři koordináty: individualita vědce, vědou nahromaděné zásoby poznatků a sociokulturní podmínky činnosti (Holton 1997). Rozlišuje mezi vědou „veřejnou“ a „soukromou“. Veřejná věda je poznáním v té podobě, jak je vyjádřeno v uznávaných monografiích, povinné a doporučené literatuře na univerzitách, učebnicích, článcích renomovaných odborných časopisů, sbornících z vědeckých konferencí, protokolech apod. Jedná se tedy o vědu s velkým „V“, o vědu jako institucionalizovanou, a tedy oficiální formu poznání. Soukromá věda je poznáním v té podobě, jak je vnímáno, interpretováno a rozvíjeno jednotlivým vědcem. Nová myšlenka, která se objevuje ve sféře soukromé vědy, musí být přijata vědeckou obcí, musí být vůči ní dosaženo určitého konsenzu, aby se stala součástí veřejné vědy. Nové myšlenky takto procházejí sítí kognitivní institucionalizace, která je prostředkem legitimizace nových poznatků a garantem zachování konzistence systému veřejné vědy. Veřejná věda se takto rozvíjí v hranicích určitého paradigmatu (Kuhn 1997), což je vědeckou obcí uznaný obraz světa,

uznaný způsob kladení otázek a jejich řešení, který tvoří etalon vědeckého myšlení. Prostřednictvím systému vzdělání, systému vědeckých hodnot, oponentských posudků, konkurzů, grantů atd. dobové paradigma ovládá vědeckou obec a jako závazná forma poznání proniká do společnosti, která historicky podmíněnou konvenci, kterou paradigma je, za často naivně přijímá za objektivní stav věcí.

Součástí institucionalizace a normativní povahy vědy je i její morální regulace pomocí příslušných morálních norem. Morální normy vědecké práce jsou nedílnou součástí prostředků dosažení cílové hodnoty vědy.

Etika vědy jako aplikovaná etika je teoretickou reflexí morálních norem, které se uplatňují nebo mají uplatňovat ve vědecké činnosti. Etika vědy jako deskriptivní teorie zkoumá, co ve skutečnosti ve vědě platí, jaký je faktický stav a proč je takový. Etika vědy jako normativní teorie následně formuluje normy, které by měly platit, a zdůvodňuje, proč by se jimi měli vědci řídit. Etika je primárně normativní teorií, ale musí se opírat o objektivní poznání vědy, ke kterému přispívá i celá řada dalších teoretických oblastí (zejména sociologie a filozofie vědy).

V současné etice vědy se odehrává diskuze mezi zastánci normativního přístupu, tzv. přístupem založeného na principu/principech (the principle-based approach)³ a přístupem založeného na ctnosti (the virtue-based approach) (MacFarlane 2009). Zastánci přístupu založeného na principu považují za morální takové chování, při kterém se uplatňují etická pravidla, povinnosti a závazky. Přístup založený na ctnosti zdůrazňuje prioritu rozvíjení rysů a ctností morálního charakteru (cestou zkušenosti a napodobování). V rámci tohoto přístupu existují dva proudy: tzv. nahrazující (replacement) a rozšiřující/extenzivní (augmentation). Dle nahrazujícího proudu by měla teorie ctnosti nahradit přístup založený na principech, což by znamenalo, že morální chování předpokládá praktikování ctností místo dodržování principů a pravidel. Podle rozšiřujícího proudu jsou oba přístupy kompatibilní. Chovat se morálně předpokládá praktikovat ctnosti a sledovat pravidla (Pennock – O'Rourke 2017, 243-262).

Dle názoru autorů tohoto textu se oba přístupy mohou doplňovat, protože se zaměřují na různé aspekty etického chování. Upřednostňujeme sice normativní přístup, ale přínos přístupu založeného na ctnosti vidíme

³ D. Resnik ve své studii *Etické ctnosti ve vědeckém výzkumu* odkazuje na teorie Kanta (deontology) a Milla (utilitarianism/consequentialism) jako na východiska tohoto přístupu (Resnik 2012, 329-343). O rozšíření tohoto přístupu ve vědecké komunitě svědčí to, že etické kodexy a metodiky regulující profesní chování, které jsou přijaty profesními asociacemi a výzkumnými institucemi, jsou zpravidla zformulovány v podobě pravidel, povinností, závazků a zodpovědností (Steneck 2007).

především v procesu výchovy budoucích vědeckých pracovníků, protože pokud se příprava k zodpovědnému chování ve výzkumu redukuje jen na znalost relevantní legislativy, kodexů, regulativů, rozbor případů jejich porušení apod., pak se etika často považuje za zásah do výzkumu nebo v nejlepším případě za nezbytnou zátěž, která je vědě uložena zvenčí.

Morálka vědy

Morální normy, které regulují vztahy mezi lidmi vykonávající vědeckou činnost (vědců), lze rozdělit do třech skupin:

- a) obecné morální normy aplikované na oblast vědy,
- b) speciální normy, platné jen v oblasti vědy,⁴
- c) morální normy specifické pro určitý vědní obor.

Ad a) K obecným normám, které je nutné bezprostředně aplikovat na vědeckou činnost, patří zejména zákaz krást a podvádět.⁵ Obecný zákaz krást je ve vědě aplikován jako zákaz opisování (plagiátorství). Tento zákaz je zdůvodněn přinejmenším tím, že plagiátorství nevede k cílové hodnotě vědy, ale naopak. Opisováním se množství a kvalita vědeckých poznatků nezvětšuje, ale naopak se zmenšuje, protože finanční prostředky, které jsou na vědu vynakládány, nejsou využity efektivně. Místo toho, aby se prostředky využily na nový výzkum, duplicitně se finančně podporuje nejen skutečný tvůrce poznatků, ale i plagiátor. Navíc plagiátorství pokřivuje hierarchické vztahy ve vědě. Vědecké hodnosti a vedoucí postavení může na základě plagiátorství získat i nekompetentní člověk. Obecný zákaz podvádění je aplikován jako zákaz falšovat výsledky výzkumu nebo jinak vědomě klamat ostatní vědce tím, že se zveřejňují poznatky, o kterých dotyčný vědec ví, že nejsou pravdivé. Tento zákaz se zdůvodňuje opět tím, že

⁴ Např. na světových konferencích o výzkumné integritě (World Conferences on Research Integrity. Retrieved from: <https://wcrif.org/>), především v Singapuru (2010), následně v Montrealu (2013) a Amsterdamu (2017), byly přijaty čtyři principy (poctivost ve všech aspektech výzkumu, odpovědnost při provádění výzkumu, profesionální zdvořilost a poctivost ve spolupráci s ostatními, dobré vedení výzkumu jménem ostatních) a povinnosti související s etickým chováním ve výzkumech v různých vědeckých disciplínách. Jedná se o mezinárodní iniciativu, která se snaží podpořit vypracování globálních politik, pokynů a kodexů chování s cílem posílit etickou stránku výzkumu.

⁵ Autoři tohoto článku jsou si vědomi, že se zaměřují jen na výsek obecných morálních norem a následně principů, které jsou relevantní pro etiku vědy. Morální normy existují v podobě zákazů, příkazů a povolení. Námi tematizované obecné morální normy patří ke skupině zákazů. Stejně postupují „Jádrem typické definice vědeckého pochybení jsou tři kategorie přestupků: fabrikace, padělání a plagiátorství. Jinými slovy, vědci by při své práci neměli lhát, podvádět nebo krást“ (Fuchs – Macrina 2014).

falšováním množství a kvalita vědeckých poznatků neroste, ale naopak, protože se financuje tvorba nevědeckých poznatků na úkor vědeckých. Navíc falšováním se klamou ostatní, kteří vynakládají zbytečné úsilí na odhalování klamů, místo toho, aby zkoumali něco nového.

Ad b) Speciální normy se dají odvodit ze specifických etických principů, které by měly ve vědě platit, má-li věda plnit svůj vlastní účel. Můžeme vylčnit zejména čtyři etické principy, které zdůvodňují platnost speciálních morálních norem, které dělíme zejména na příkazy a zákazy:

1) Princip obecnosti. Tento princip vychází z předpokladu, že má-li se zajistit růst vědeckých poznatků, musí být zajištěna spolupráce co největšího počtu vědců. Z toho vyplývá, že nový poznatek musí být dostupný všem (obecnost). Jen tak dosáhneme spolupráce, která vede k tomu, že na již dosažené poznatky mohou navázat ostatní, a postupně se tak poznání doplňuje a rozvíjí. Princip obecnosti zdůvodňuje speciální morální normy:

- a) Zákaz cenzury a utajování výsledků poznání. Poznatky, které zůstanou v trezoru nebo se k širší vědecké obci nedostanou z důvodu cenzury, nemohou přispívat k celkovému vědeckému růstu.
- b) Příkaz publikovat. Poznatky, které zůstanou v hlavě vědce nebo v šuplíku jeho pracovního stolu, nemohou přispět k celkovému vědeckému růstu. Důležité je rovněž dodat, že jen publikované výsledky se mohou stát předmětem kritiky a ověřování, což je nutný předpoklad růstu kvality vědeckých poznatků.
- c) Příkaz studovat odbornou literaturu. Aby se na vědeckém poznání mohli jednotliví vědci podílet, musí se seznamovat s výsledky práce ostatních, jen to zajistí spolupráci.

2) Princip organizovaného skepticismu. Tento princip vychází z předpokladu, že poznání dělají lidé a každý člověk, i ten nejchytřejší, je omylný. Z toho vyplývá, že má-li se zajistit růst kvality vědeckého poznání, musí se k výsledkům poznání přistupovat s pochybností. Princip organizovaného skepticismu zdůvodňuje speciální morální normy:

- a) Zákaz dogmatismu. Žádné poznání se nesmí dogmatizovat (považovat za konečné a absolutně pravdivé), ale naopak se musí stát předmětem kritiky, jinak hrozí zakonzervování případných omylů a zastavení vědeckého růstu.
- b) Příkaz kritiky. Každé poznání je nutné neustále aktivně prověřovat. Odhalovat omyly kolegů není zlo spočívající v podceňování, znevažování, ponižování, zesměšňování, urážení, zneuctění, pomlouvání (obecně dehonestování) kolegů vědců, ale dobro,

protože vede ke zkvalitnění vědeckého poznání. S tím souvisí i zákaz bránit se kritice, případně se za ni i mstít.

c) Příkaz studovat odbornou literaturu. Jen tak lze odhalit omyly. Tento příkaz rovněž vede k růstu kompetence vědců, která je nutná k odhalování omylů a k jejich postupnému překonávání.

3) Princip univerzalizmu. Tento princip vychází z předpokladu, že pro celkový růst vědeckého poznání není rozhodující, který konkrétní vědec poznatek vytvořil. Z toho vyplývá, že poznatky se mají posuzovat nezávisle na tom, kdo je jejich autorem, jestli vědecká autorita nebo začátečník. Princip univerzalizmu zdůvodňuje speciální morální normy:

a) Zákaz protekcionismu. Nemá se a priority zvýhodňovat významnější vědec. Nejen z hlediska méně kritického přístupu k jeho práci, ale ani z hlediska oceňování práce. Bude-li se někomu neoprávněně nadržovat na úkor ostatních, povede to ke ztrátě pozitivní motivace.

b) Příkaz podpory. Aktivně podporovat by se mělo každé relevantní vědecké poznání, protože předem se neví, kdo nový významný poznatek vytvoří. Je proto nutné vytvořit co nejširší prostor pro vědeckou práci, jehož součástí nejsou jen někteří vyvolení.

4) Princip nezištnosti. Tento asi nejidealističtější etický princip vychází z předpokladu, že když se věda dělá jen pro slávu, moc a peníze, pak se vědecké poznání nepodřizuje étosu vědy, ale egoistické ziskuchtivosti. Je-li cílem osobní prospěch, pak podíl na růstu vědeckého poznání přestává být hodnotovým cílem vědecké práce, ale stává se jen prostředkem k dosažení pro vědu vnějších cílů. Peníze, moc a sláva jsou pro každého důležité, a jsou důležité i pro růst vědeckého poznání, protože mohou významně motivovat individuální úsilí. Ale pro vědu by měly zůstat až druhotné, jen jako odměna za vykonanou vědeckou práci. Z morálního hlediska jsou sláva, moc a peníze jen prostředkem dosahování cílové hodnoty vědy. Snaha upřednostnit osobní prospěch před étosem vědy je proto nemorální. Konkrétní normy by měly zabránit osobnímu zneužívání a zajistit prioritu obecné cílové hodnoty.

Princip nezištnosti zdůvodňuje speciální morální normu, kterou je příkaz spravedlnosti. Důsledné uplatňování požadavku zásluhovosti při odměňování, udělování vědeckých hodnot a ocenění, jmenování do vědeckých funkcí apod. přispěje k vytváření prostředí, které bude nezištnost

podporovat, protože zabrání dosáhnout osobního prospěchu jinak než jako důsledku kvalitní vědecké práce.

Taxativní výčet morálních norem (příkazů a zákazů) vědeckého poznání by se dal vytvořit i na základě srovnání vědy s jinými zásadními institucionalizovanými formami výkladu světa, zejména náboženstvím, ideologií a uměním.

Na základě odlišení vědy od náboženství by bylo nutné trvat především na zákazu dogmatismu. Dogmatismus je konstitutivní pro náboženství, které pravdivé poznání odvozuje z vševědoucího a neomylného Božského rozumu. Naopak vědec se musí přidržovat normy, odvozovat veškeré pravdivé poznání výlučně z lidského rozumu (tj. z empirie a toho, co lze z empirie odvodit podle pravidel logiky), protože právě tento požadavek definuje vědu jako specifickou formu poznání.

Na základě odlišení vědy od ideologie by bylo nutné trvat především na příkazu nestrannosti. Ideologie programově prosazuje určité lidské zájmy, kdežto pro vědu je konstitutivní, že by měla být formou poznání, která je nestranná. Měla by produkovat poznatky bez ohledu na dílčí zájmové tlaky.

Na základě odlišení vědy a umění by bylo nutné trvat především na příkazu objektivitu. Umělecký pohled na svět je subjektivně zaujatý, kdežto vědecký by neměl vyjadřovat to, jak dotyčný vědec subjektivně prožívá skutečnost, ale jaká je ona skutečnost sama o sobě. Vědecká práce nemá být programově výpovědí o vědci, který poznatky vytváří, ale o poznávané skutečnosti.

Mravní odpovědnost

Jednotlivý vědec podílející se na vytváření vědy za ni nese jako subjekt mravnosti svůj díl odpovědnosti.⁶ Obecně definujeme odpovědnost jako závazek prosazovat určité přijaté hodnoty. Zde je však nutné rozlišovat dvě základní kategorie hodnot:

- 1) specifické hodnoty, které souvisí s charakterem dílčí oblasti činnosti,
- 2) obecné hodnoty, které souvisí se životem ve společenském celku.

Ad 1) Specifickou hodnotou, kterou se vědec jako součást komunity vědců zavazuje prosazovat, je étos vědy. Za tuto hodnotu přebírá profesionální vědec svůj díl odpovědnosti. Za dobrého je vědec považován, když si plní povinnosti, které z této prospektivní odpovědnosti vyplývají. Součástí jeho

⁶ Resnik pojednává o sociální odpovědnosti vědce jako jednom ze standardů etického chování ve vědě. Specifikuje obsah standardu: „Vědci by se měli vyvarovat zapříčinění újmy společnosti a měli by usilovat o produkci společenských benefitů. Vědci by měli být odpovědní za důsledky jejich výzkumu a měli by informovat veřejnost o těchto důsledcích“ (Resnik 1998, 57).

povinností je i dodržování morálních norem, které tvoří nutný institucionální rámec jeho činnosti, protože jeho činnost má kolektivní charakter, a s nutností proto probíhá ve vztahu k ostatním vědcům. Dodržování určitých morálních norem vztahů mezi vědci se stává důležitou podmínkou dosažení cílové hodnoty vědy. Je součástí její institucionalizace, která dodává vědě organizovaný charakter. Když vědci vědí, co a jak mají v instituci dělat, je jejich činnost mnohem efektivnější, tj. přináší více specifického dobra, kterým jsou vědecké poznatky.

Institucionalizace vědy však přináší dvojí morální problém, protože může vést ke ztrátě pocitu odpovědnosti za obecné společenské dobro:

- a) jednak proto, že individuální odpovědnost je přenášena na instituci, ve které je vědec zaměstnán. A může mít proto pocit, že když si plní své povinnosti v rámci instituce, je vše v pořádku,⁷
- b) jednak proto, že se uzavře do institucionálního rámce a ztrácí vědomí toho, že instituce není samoúčelem, ale jen prostředkem prosazování obecného společenského dobra. Že je jen součástí širšího společenského celku, v rámci kterého funguje.

Ad 2) Obecné hodnoty jsou hodnoty, které je vědec povinen prosazovat ne jako vědec, ale jako člověk. Jako člověk je součástí společného morálního prostoru, za který jako člověk přebírá svůj díl odpovědnosti. Z perspektivy obecné odpovědnosti za morální stav společnosti vyplývá povinnost dodržovat obecné morální normy, které morální svět konstituují (utvářejí). Dodržování obecných morálních norem dělají z vědce dobrého člověka.

Být dobrým člověkem znamená nejen dobře vykonávat svou práci, v rámci které se dodržují i specifické normy vztahů mezi lidmi, ale dodržovat a prosazovat i obecné morální dobro. Význam obecné morálky se aktualizuje zejména v případech, že věda vychází ze své čistě duchovní sféry a začíná ovlivňovat život lidí ve společnosti. Do společenského života se poznatky mohou dostat dvojnásobem:

- a) v rámci experimentu,
- b) aplikací poznatku v určité činnosti.

Ad a) Experiment je důležitou součástí vědeckého poznání. V empirické fázi vědeckého poznání vedou experimenty k odhalování nových poznatků, v teoretické fázi vědeckého poznání slouží jako kritérium ověřování pravdivosti již dosažených poznatků. V rámci vědy je proto oprávněné experimenty provádět, protože napomáhají realizovat étos vědy. Ale uskutečňovaný experiment může zasáhnout do života jiného člověka a v tomto případě se stává obecným morálním problémem. Smím nebo nesmím

⁷ Například J. Hughes přímo tvrdí, že: „Konformita ve vztahu k etickému kodexu negarantuje etickou praxi“ (Hughes 2005, 231).

dělat experimenty na lidech?⁸ Řešení tohoto problému již není v kompetenci instituce vědy, protože je obecným morálním problémem, který musí vědec řešit ne jako vědec, ale jako člověk, který není jen subjektem heteronomní morálky instituce vědy, ale subjektem obecné morálky celé společnosti. Jako člověk je vědec subjektem obecné morálky, za jejíž stav přebírá svůj díl odpovědnosti. Za dobrého člověka bude vědec považován za předpokladu, že bude plnit povinnosti, které z obecné prospektivní odpovědnosti vyplývají.

Nadřadit obecnou autonomní morálku nad specifickou heteronomní morálku instituce je mimo jiné nutnou podmínkou překonání tzv. „banálního zla“, které je častým důvodem zla ve společnosti. Pojem „banálního zla“ zavedla do etické teorie H. Arendtová (Arendt 1994). Ve své knize *Eichmann v Jeruzalémě* ukázala, že i normální člověk je schopen těch nejhorších zvěrstev v důsledku bezduchého plnění svých profesních povinností. V profesním životě se setkáváme s tím, že lidé páchají zlo, protože své konkrétní jednání vyčleňují ze sféry obecné morálky, tj. ze sféry kde by se vždy měly dodržovat hodnoty a normy obecné morálky.

Jako příklad „banálního zla“ můžeme připomenout známý experiment (tzv. trestající učitel), který uskutečnil v roce 1963 na Yaleově univerzitě americký psycholog Stanley Milgram (Milgram 1974). Pokusní učitelé (normální studenti) sice uznávali morální hodnotu, že se nemají mučit lidé, ale své jednání v rámci experimentu vyčlenili ze sféry morálky a v rámci pokusu ho zařadili do sféry techniky. Studenti jednali nemorálně (páchali zlo), protože vycházeli z předpokladu, že řeší technický problém (ověřit vliv trestu na zvýšení efektivity učení), a nevědomili si, že jejich jednání je nutně zároveň morálním problémem.

Výsledky experimentu interpretujeme jako potvrzení nebezpečí vzniku „banálního zla“ v podmínkách institucionalizace vědy. Když se Z. Bauman ve své práci *Modernita a holocaust* zamýšlí nad Milgramovým experimentem, upozorňuje na skutečnost, že účastníci experimentu důvěřovali autoritě Univerzity jako vědecké instituce, která podle jejich soudu legitimizovala jejich jednání. Proto vycházeli z předpokladu, že experiment posvěcený touto institucí nemůže být zlem (Bauman 2003, 213-217). Vycházeli z předpokladu, že řeší vědecký úkol (ověřit vliv trestu

⁸ V etice vědy se tradičně rozlišuje mezi zásahem oprávněným, který se děje v souladu s vůlí osoby do života které experiment zasahuje (obvykle na základě informovaného souhlasu) a neoprávněným. Nicméně ani v prvním případě nepřestává být experiment morálním problémem, protože zůstává otázkou, do jaké míry je osoba schopna kompetentně souhlas poskytnout. Experimentátor se nemůže zbavit odpovědnosti přinejmenším i proto, že se předpokládá, že experimentu a jeho důsledkům lépe rozumí.

na zvýšení efektivity učení), a neuvědomili si, že jejich jednání je nutně zároveň obecným morálním problémem, za který s nutností přebírají mravní odpovědnost. „Banálního zla“ se dopustil rovněž například dr. J. Mengele, když experimentoval s lidmi v koncentračním táboře.⁹

Můžeme shrnout, že tzv. „banálního zla“ se může dopustit ten, který ne-problematizuje pravidla své instituce, ale jen je dodržuje. Plní si povinnosti, které mu instituce ukládá, ale nezamýšlí se nad jejich obecnější morální kvalitou, tj. nekonfrontuje pravidla instituce s univerzálními morálními hodnotami.¹⁰

Ad b) Aplikace poznatku znamená, že se na základě poznatku něco ve společnosti udělá. Když poznatek vede k činu, který pozitivně nebo negativně ovlivňuje realizaci hodnot, které společnost uznává, pak se poznatky stávají morálním problémem. Když je například na základě fyzikální teorie sestrojena atomová bomba, která zabije stovky tisíc lidí, je to morální problém, protože uznáváme hodnotu lidského života.

Ospravedlnění činnosti atomového fyzika na základě argumentace, že vinu nenese ten, kdo odhalil zákonitosti fyzikální reality (to je naopak jeho povinnost jako vědce), ale jen ten, kdo na základě poznatku něco učinil, neobstojí. Tato argumentace neobstojí především z obecného důvodu. Poznatek není něco, co objektivně existuje někde v realitě a co někdo jen objevil, a proto za to nenese odpovědnost. Odpovědnost nese mravní subjekt za věci, které podléhají jeho svobodné vůli. Poznatek podléhá svobodné vůli proto, že je výsledkem lidské tvorby jako svobodné vědomé aktivity. Každý tvůrce nese mravní odpovědnost za výtvoř, které se dotýkají lidských hodnot. Někdo musel atomovou bombu vymyslet a tento

⁹ V r. 1948 před Mezinárodním válečným tribunálem v Norimberku bylo obviněno z válečných zločinů dvacet lékařů. Byli shledáni vinni a rozsudek v tzv. doktorském soudním řízení zahrnoval tzv. Norimberský kodex – desetibodové prohlášení o etických a morálních zásadách regulujících lékařský výzkum a experimentování. Podle názoru Ernsta měla „zrada Hippokrata“ širokou základnu v německém zdravotnickém povolání (Ernst 2001, 42).

¹⁰ MacFarlane píše, že: „Poválečná reakce na zločiny proti lidskosti vedla ke stanovení zásad, jejichž cílem bylo vymýcení vykořisťování výzkumných subjektů. V poslední době vedla eroze důvěry v profesionály a zvyšující se manažerský audit veřejných služeb k situaci, kdy se kodifikace snažila o další předepisování a kontrolu výzkumných činností prostřednictvím byrokratických schvalovacích postupů. Snažil jsem se demonstrovat, že etika výzkumu je složitý předmět, který vyžaduje aktivní a trvalý boj s osobním svědomím. Praxe se musí vyvíjet, aby mohla flexibilně reagovat na konkrétní situace. Komplexnost je právě tím, co vyžaduje spíše angažovanost než nečinnost v morálním rozhodování pouze na základě toho, že jsme získali „etické schválení“ nebo máme „kodex praxe“ někde v naší společnosti“ (MacFarlane 2009, 166).

myšlenkový výtvar se stal následně součástí kulturního prostoru společnosti, který byl tímto výtvořem významně ovlivněn. A přinejmenším za tuto tvůrčí změnu, která se dotkla uznávaných hodnot, nese fyzik mravní spoluodpovědnost. Případné ospravedlnění proto nemůže spočívat v tom, že je výmysl atomové bomby morálně neutrální, ale jedině v tom, že přispěl k dobru nebo alespoň zabránil většímu zlu.

Závěr

Morálka je vyjádřením žádoucí kvality mezilidských vztahů. Morální jsou vztahy mezi lidmi tehdy, když jsou podřízeny přijatým hodnotám a normám, které z hodnot vyplývají. Heteronomní morálka vědy, která orientuje k naplnění účelu vědeckého poznání, by měla být podřízena autonomní morálce, která neorientuje k dílčímu účelu, ale k hodnotě obecného morálního dobra. Obecné dobro je vyjádřením žádoucího stavu lidského světa jako celku.¹¹

Prvotní mravní povinností každé lidské osobnosti je rozvíjení schopnosti vnímat společenskou realitu vždy nejen jako prostor, ve kterém se realizují dílčí cíle v souladu se systémem společenské dělby práce, ale vždy zároveň jako morální prostor, ve kterém je nutné jakékoli činy posuzovat i z obecného morálního hlediska. Právě rezignace na tuto mravní povinnost vede k páchání banálního zla, vůči kterému není imunní ani specifická oblast vědy.

Vycházíme-li z předpokladu, že svět, ve kterém žijeme, je lidským světem, pak bychom měli za absolutní hodnotu, která tvoří jádro obecné morálky, postulovat hodnotu člověka. Za inspirativní pro stanovení absolutní hodnoty považujeme etiku Kanta, který ji vymezuje ve druhé formulaci kategorického imperativu: „jednej tak, abys používal lidství jak ve své osobě, tak i v osobě každého druhého vždy zároveň jako účel a nikdy pouze jako prostředek“ (Kant 1976, 75). Ve třetí formulaci kategorického imperativu tuto absolutní hodnotu zdůvodňuje. Nejprve předběžně konstatuje, že „subjektem všech účelů je však každá rozumná bytost jako účel sám o sobě (podle druhého principu): z čehož nyní vyplývá třetí praktický princip vůle jako nejvyšší podmínka jejího souhlasu s obecným praktickým rozumem, idea vůle každé rozumné bytosti jako obecně zákonodárná vůle“ (Kant 1976, 78). A následně shrnuje:

¹¹ Zastáváme názor, že při vymezení obecného dobra je vhodné opírat se o první formulaci Kantova kategorického imperativu: „jednej jen podle té maximy, o niž můžeš zároveň chtít, aby se stala obecným zákonem“ (Kant 1976, 62). V této souvislosti R. Scruton upozorňuje na podstatnou okolnost, že člověk jako rozumná bytost svým obecným zákonodárstvím postuluje ideální svět jako takový (Scruton 1996, 86).

„Princip: jedné s každou rozumnou bytostí (se sebou samým i s druhým) tak, aby každá rozumná bytost platila v tvé maximě zároveň jako účel sám o sobě, je podle toho totožný se zásadou: jedné podle maximy, která v sobě obsahuje svou vlastní obecnou platnost pro každou rozumnou bytost. Neboť že mám svou maximu při užití prostředků na jakýkoli účel omezovat podmínkou, aby obecně platila jako zákon pro každý subjekt, znamená, že subjekt účelů, tzn. rozumná bytost sama nesmí být nikdy kladena pouze jako prostředek, nýbrž jako nejvyšší omezující podmínka pro užití všech prostředků, tzn. zároveň jako účel. Z toho nyní nesporně vyplývá, že každá rozumná bytost jako účel sám o sobě musí ve vztahu ke všem zákonům, jimiž by mohla být podřízena, mít možnost považovat se zároveň za zákonodárnu, protože právě tato přiměřenost jejích maxim pro obecné zákonodárství vyznačuje ji jako účel sám o sobě, a dále, její výsadní důstojnost (prerogativa) oproti všem přírodním bytostem nese s sebou, že musí pojímat své maximy z hlediska sebe samé, ale zároveň z hlediska každé druhé rozumné bytosti jako bytosti zákonodárné (ta se proto také nazývá osobou). Takovým způsobem je nyní možný svět rozumných bytostí (mundus intelligibilis) jako říše účelů, a to na základě zákonodárství všech osob jako členů“ (Kant 1976, 88-89).

Tato hodnotová orientace nachází své vyjádření v principu humanismu. Přes veškerou pestrost a složitost nepřehledného množství humanistických programů lze přece jen smysl humanismu redukovat na dvě základní složky: na program rozvoje lidského „já“ a na program rozvoje vztahu lidského „já“ a „ty“. První zdůrazňuje rozvoj člověka, a to jak na úrovni individuální osobnosti, tak i na úrovni lidského rodu (vlastní humanismus), druhá zdůrazňuje rozvoj vztahů mezi lidmi (humánnost, humanita). Princip humanismu by měl tvořit obecný morální rámec i specifické oblasti vědy.¹²

Literatúra

- ARENDET, H. (1994): *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Penguin Books.
- BAUMAN, Z. (2003): *Modernita a holocaust*. Praha: Slon.
- ERNST, E. (2001): Commentary: The Third Reich – German Physicians Between Resistance and Participation. In: *International Journal of Epidemiology*, 30 (1), 37 – 42.

¹² V monografii *Obecná etika* vymezujeme šest univerzálních etických principů, které definují hodnotu morálního dobra. Pět formálních principů (p. konzervatismu, p. ospravedlnění, p. obecnosti, p. ctnosti, p. relativity) stanovuje, jakou strukturu by měla mít argumentace v morální oblasti, a obsahový princip (p. humanismu) stanovuje nejvyšší hodnotu, ze které je morální dobro odvozeno (Feber – Petrucijová 2020, 257-268).

- FEBER, J., PETRUCIJOVÁ, J. (2020): *Obecná etika*. Trnava: TYPI/VEDA.
- FEBER, J., PETRUCIJOVÁ, J. (2013): Relativism and Ethical Competence. In: *Ethic & Bioethics*, vol. 3, University of Presov Press 2013, s. 73 – 87.
- FEBER, J. (2000): Úrovně konvencionality a institucionalizace vědy. In: *Konvence ve vědě a filozofii*. Praha: Filosofia.
- HOLTON, G. (1973): *Thematic Origins of Scientific Thought. From Kepler to Einstein*. Cambridge MA: Harvard university Press.
- HUGHES, J. (2005): Ethical cleansing? The process of gaining “ethical approval” for a new research project exploring performance in place of war. In: *Research in Drama Education*, 10 (2), 229 – 232.
- KANT, I. (1976): *Základy metafyziky mravů*. Praha: Svoboda.
- KUHN, T. S. (1997): *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: OIKOYMENH.
- LONGINO, H. (1990): *Science as Social Knowledge*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- LONGINO, H. (2019): The Social Dimensions of Scientific Knowledge. In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2019 Edition).
- MACFARLANE, B. (2009): *Researching with Integrity. The Ethics of Academic Enquiry*. N.-Y., London: Routledge.
- MERTON, R. (1968): *Social Theory and Social Structure*. N. Y.: Free Press.
- MILGRAM, S. (1974): *Obedience to Authority. An Experimental View*. Harpercollins.
- PENNOCK, R. T., O'RURKE, M. (2017): Developing a Scientific Virtue-Based Approach to Science Ethics Training. In: *Science and Engineering Ethics*, 23 (1), 243 – 262.
- RESNIK, D. B. (1998): *The Ethics of Science. An Introduction*. London, N. Y.: Routledge.
- RESNIK, D. B. (2012): Ethical Virtues in Scientific Research. In: *Accountability in Research: Policies and Quality Assurance*, 19(6), 329 – 343.
- SCRUTON, R. (1996): *Kant*. Praha: Argo.
- STENECK, N. H. (2007): *Introduction to the Responsible Conduct of Research*. Washington, D. C.: Office of Research Integrity.

Doc. PhDr. Jelena Petrucijová, CSc.

Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta
Katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie
Tř. Svobody 8
779 00 Olomouc
Jelena.Petrucijova@upol.cz

Prof. PhDr. Jaromír Feber, CSc.

Trnavská univerzita v Trnave
Filozofická fakulta
Katedra etiky a morální filozofie
Hornopotočná 23
81843 Trnava
Jaromir.Feber@truni.sk